

מדרכי "לשון נופל על לשון" במקרא

מ"ד קאסוטו מעיר בפירושו לשמות י"ז, יג¹, שיש 'משחק מילים'² בדברי התורה על מלחמת עמלק. בשמות י"ז, יג נאמר: "ויחלש יהושע את עמלק", ובדברים כ"ה, יח נאמר: "ויזנב בך כל הנחשלים אחריו". קאסוטו רואה בזאת אסמכתא לשיטתו הכללית שלפיה קדמה לתורה שירת עלילה, ובשירה ההיא, לפי השערתו, היו הלשונות האלה כתובים ברצף אחד, בצורה מעין זו: 'ויזנב עמלק את הנחשלים // ויבוא יהושע ויחלוש את עמלק'.³

נראה בעינינו, שהטענה שיש כאן לשון נופל על לשון בכוונה תחילה היא אמתית. אפשר לחזק עוד טענה זו בעובדה ששתי התיבות האלה - "ויחלש", הנחשלים" - יחידאיות הן במקרא. השורש חל"ש מצוי פעמים אחדות במקרא, אבל בצורה הזאת ובמשמעות הזאת אינו מצוי אלא כאן. השורש חל"ש נמצא כאן בפעם היחידה בעברית שבמקרא.⁴ בארמית שבדניאל הוא נמצא פעם אחת (דניאל ב', מ).⁵ ואף על פי כן, אין כאן, לדעתנו, אסמכתא להשערה על שירת עלילה קדומה. דינו אם נקבע שיש לפנינו תופעה, שכמדומה עדיין לא עמדו עליה בבירור: שתי פרשיות מקבילות אחת לחברתה, ובאחת מהן נאמר עניין מסוים, השונה מצד אחד מהעניין שנאמר בפרשה המקבילה, ועם זאת הוא גם משלים אותו, באמצעות 'לשון נופל על לשון'. ויש לשער שהפרשה נכתבה מתוך הנחה שהקורא מכיר את הפרשה המקבילה,

1. מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשי"ב.
2. לדעתנו מוטב לומר 'לשון נופל על לשון', כדרך המפרשים הקדמונים. ראה, לדוגמה, רש"י למיכה א', י.
3. השחזור הזה הוא שלנו ואינו ציטוט מדויק מדברי קאסוטו.
4. ועוד יש להעיר שהיו מן הקדמונים שפירשו: "נחשלים" = 'נחלשים' בשיכול אותיות; עיין ראב"ע בפירושו לדברים כ"ה, יח, ושמה הייתה זו כוונתו של רש"י בפירושו שם. וראה גם ערך 'חשל', מילון BDB.
5. המילה "חשל" בדניאל ב', מ נאמרת במעשי המלכות הרביעית, ואפשר שנקט דניאל לשון זו לרמז שמעשי המלכות הרביעית - מלכות הרשעה - הם כמעשי עמלק שזינב את הנחשלים, שלפי מדרש חז"ל הם הערב הרב. ואם המלכות הרביעית של דניאל היא המלכות של אנטיוכוס אפיפנס, הרי ה"נחשלים" שהם ה"ערב רב" - הם הם המתיוונים.

ועל כן לשון הנופל על לשון הפרשה המקבילה, עשוי להעיר את תשומת לב הקורא על ההשלמה לפרשה ההיא וגם על השינוי שבתוכן, מלבד זה שהדבר הוא קישוט ספרותי נאה.⁶ ובדוגמה שלפנינו, הקורא בחומש דברים שעמלק זינב את "הנחשלים" עשוי להיזכר שבחומש שמות נאמר "ויחלש", ויצרף את הדברים. עמלק זינב את הנחשלים ויהושע השיב גמולו: "ויחלש".

לפי שעה מצאנו עוד שתי דוגמות כאלה:

בברכת יעקב ליוסף נאמר:

מֵאֵל אֲבִיךָ וְיַעֲזְרֶךָ	וְאֵת שְׂדֵי וַיְבָרְכֶךָ
בְּרִכַּת שְׁמַיִם מֵעַל	בְּרִכַּת תְּהוֹם רַבְּצַת תַּחַת
בְּרִכַּת שְׂדֵיִם וְרַחֵם.	
בְּרִכַּת אֲבִיךָ גְּבָרוּ עַל בְּרִכַּת הוֹרֵי	עַד תֵּאָנוּת גְּבַעַת עוֹלָם (בראשית מ"ט, כה-כו).

ובברכת משה לשבט יוסף נאמר:

מִבְּרִכַּת ה' אֲרָצוֹ	וּמִתְהוֹם רַבְּצַת תַּחַת.
מִמְּגֵד שְׁמַיִם מִטַּל	וּמִמְּגֵד גְּרֵשׁ יְרַחֵם.
וּמִמְּגֵד תְּבוּאֹת שְׁמֶשׁ	וּמִמְּגֵד גְּבַעוֹת עוֹלָם.
וּמִרֹאשׁ הַרְרֵי קָדֶם	וְרִצּוֹן שְׂכָנֵי סָנָה (דברים ל"ג, יג-טז).
וּמִמְּגֵד אֲרָץ וּמְלֶאָה	

במסגרת זו אין מקום לדיון מפורט בפירוש הפסוקים האלה. נעיר רק מה שנחוצק לענייננו על השינויים בין שתי הברכות המקבילות.

יעקב מברך בשם אלוהי האבות "אל שדי", ואילו משה מברך בשם שנתגלה לו בסנה - שם הו"ה.

"ברכת שְׂדֵיִם וְרַחֵם" של יעקב - אפשר שזאת ברכה לעדרי הבהמות, וזה מתאים ליעקב ובניו שהיו מגדלי צאן ובקר. ואפשר שהיא ברכה לפרייה ורבייה של האדם, של שבט יוסף, וזה מתאים לברכת האב המברך את צאצאיו, וגם לברכה בשם "אל שדי".⁷ וגם מסתבר שיש כאן לשון נופל על לשון פעמיים: שדי - שדים; שמים -

6. מקבילות ושינויים בנוסחאותיהן מצויים לרוב במקרא, וברור שדרך העיון שהלכנו בה יפה רק במקומות מעטים: במקום שיש יסוד חזק להנחה, שמחבר יצירה אחת הכיר את היצירה האחרת והניח שגם הקוראים או השומעים מכירים אותה, והתכוון להביע ביצירתו שלו רעיון שונה מן הרעיון שביצירה המקבילה, ועם זאת ביקש לרמוז גם לרעיון שביצירה ההיא על ידי לשון נופל על לשון.

7. השווה לבראשית כ"ח, ג; ל"ה, יא.

שדים. ומסתבר שאמנם נאמרה הברכה מלכתחילה במשמעות הכפולה, והיא כוללת גם את עדרי הבהמות וגם את בני האדם.⁸

"ברכת הורי" של יעקב נאמר במשמעות כפולה. בהמשך אל הקודם "הורי" במשמעות 'הורים' ומתאים ל"ברכת אביך", ובהקשר למה שבא לאחר מכן "הורי" במשמעות 'הרים' ומצטרף אל "עד" ומתאים לתקבולת "גבעות עולם".⁹ השווה חבקוק ג', ו: "ויתפצצו הררי עד שחו גבעות עולם".

ברכת משה נאמרת לבני ישראל ההולכים להתנחל בארץ, לאכול מפרייה ולשבוע מטוב אדמתה, ועל כן היא משמיטה את הברכה לעדרים ומטעימה את הברכה ליבול. הברכה לריבוי האדם נאמרת בלשון שונה מלשון יעקב: "והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה".¹⁰ ברכת משה אינה ברכת האב, ועל כן נאמר בה "הורי קדם" במקום 'הורי עד'.¹¹

בברכת יעקב נאמר:

בְּרַכַּת שָׁמַיִם מֵעַל בְּרַכַּת תְּהוֹם רַבָּצַת תַּחַת.

בברכת משה נאמר:

מִמְגַּד שָׁמַיִם מִטָּל וּמִתְּהוֹם רַבָּצַת תַּחַת.

משה מטעים את ברכת היבול, ובמקום המילים הכלליות "ברכת... מעל" הוא אומר מילים מפרטות: "ממגד... מטל". ויש לשים לב לצורות התקבולות השונות ולשינוי המשמעות הנגרם על ידי זה: בברכת יעקב תקבולת ישרה: שמים | תהום, מעל | תחת, ו"תהום" במשמעות 'העומק'. בברכת משה תקבולת כיאסטית: שמים | תחת, מטל | תהום, ו"תהום" במשמעות 'מים'.

מעל/מטל הם גם לשון נופל על לשון. רשאים אנו לשער שברכת משה מניחה שברכת יעקב מוכרת לקורא או לשומע, והוא יבחין בלשון הנופל על לשון ויצרף במחשבתו את שני הלשונות ויבין כך: מגד מברכת טל השמים מעל.¹² והשווה גם לבראשית כ"ז, לט: "ומטל השמים מעל".

והואיל והגענו לכך, נציע שאף על פי שנשמטה בברכת משה הקבלה לברכת יעקב "ברכת שדים ורחם", יש לה רמז דק בלשון ברכת משה: "ממגד גרש ירחים".

8. השווה לדברים כ"ח, ד; ז', יג-יד.

9. הקריאה "הרי עד" משתקפת גם בתרגום השבעים ובנוסח השומרונים.

10. השווה גם לבראשית כ"ד, ס.

11. השווה לבמדבר כ"ג, ז; משלי ח', כא-כו: "קדם מפעליו" - "עד לא עשה".

12. ניתן לטעון שהחילופים "מעל-מטל" באו ללא כוונה מיוחדת, רק מחמת דמיון התיבות, הן בצליל והן בכתב. אבל לאור הדברים שביררנו, אין אנו נוטים לדעה זו.

"ירחים" בלשון רבים מקביל כאן ל"שמש" בלשון יחיד, אולי משום שהירח מופיע לעינינו בצורות שונות. אבל ירחים שבברכת משה הוא לשון נופל על לשון למילה "ורחם" שבברכת יעקב, והמצרף את הדברים עשוי להבין "ירחים" גם במשמעות ירחי לידה.¹³ וכך תורם האמצעי הספרותי של הלשון הנופל על הלשון להבנה מעמיקה יותר של משמעות הברכות.

* * *

במזמור הפתיחה של תהילים נאמר:

וְהִיא כְּעֵץ שְׂתוּל עַל פְּלִי מַיִם
אֲשֶׁר פְּרִיו יִתֵּן בְּעֵתוֹ
וְעֵלְהוּ לֹא יָבוּל
וְכֹל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ

(תהילים א', ג).

ובנבואת ירמיהו נאמר:

וְהִיא כְּעֵץ שְׂתוּל עַל מַיִם
וְעַל יוֹבֵל יִשְׁלַח שָׂרְשָׁיו
וְלֹא יֵרָא [יְרָאָה קְרִי] כִּי יָבֵא חֶם
וְהִיא עֲלֵהוּ רְעֵנָן וּבִשְׁנַת בְּצֻרֹת לֹא יִדָּאָג
וְלֹא יִמֵּשׁ מַעֲשׂוֹת פְּרִי

(ירמיהו י"ז, ח).

מו"ר מאיר וייס ז"ל כבר עסק ביחס בין שני הקטעים המקבילים הללו ובמשמעות המיוחדת של כל אחד מהם,¹⁴ ואנו נעסוק כאן בפרטים אחדים שאינם נוגעים בגוף דבריו.

השורה הראשונה בתהילים - "והיה כעץ שתול על פלגי מים" - מתאימה לשתי השורות הראשונות בירמיהו - "והיה כעץ שתול על מים וועל יובל ישלח שרשיו". התבה "פלגי" הושמטה מן השורה הראשונה בירמיהו, ובמקומה באה שורה שנייה - "ועל יובל ישלח שרשיו".¹⁵ השורה השנייה והשורה הרביעית שבתהילים נתאחדו בשורה הששית שבירמיהו: "אשר פריו יתן בעתו... וכל אשר יעשה יצליח" - "ולא ימיש מעשות פרי". והשורה השלישית שבתהילים - "ועלהו לא יובל" - הורחבה לשלוש שורות בירמיהו: "ולא יראה כי יבא חם וועלהו רענן וועלהו לא ידאג". שורות אלה מרחיבות את הדיבור על גורלו הטוב של העץ, הניכר לעין בנאמר בשורה האמצעית משלוש השורות המרחיבות - "והיה עלהו רענן". ובתורת הקדמה והכנה לשלוש השורות האלה, נאמר בשורה הקודמת להן "ועל יובל", שהוא לשון

13. השווה לאיוב ל"ט, א-ב.

14. מ' וייס, המקרא כדמותו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 80 ואילך.

15. על החילוף "פלגי"/"יובל" השווה לישעיהו ל', כה: "פלגים יבלי מים".

נופל על לשון לשורה "ועלהו לא יבול" שבתהילים. ורמז יש כאן: כדי שהעלה לא יבול, צריכים השורשים להיות משולחים על יובל.

ואפשר שתופעה זו שמצאנו לפי שעה שלוש פעמים במקרא בשתי פרשיות מקבילות ומתייחסות זו לזו, היא בכלל מה שאמרו חז"ל: "דברי תורה צריכין זה לזה שמה שזה נועל זה פותח" (תנחומא חוקת נב, מהד' בובר עמ' סה), "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ראש השנה פ"ג, נח ע"ד), אף על פי שבמקורם דברי חז"ל מוסבים על עניינים מסוג אחר.